

Р Ш 66(2=У10)
К Е 67

асова
Товжня
Білетка

ГРИГОРІЙ ЕПІК

ПІД ЛІСОМ

ДЕРЖАВНЕ
ВИДВНИЦТВО
„ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО”

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр R ШБ(2-4); Е67 Инв. № 2625597

Автор Енік Г.

Назва Тіа. мсам.

Місце, рік видання Х., 1931.

Кіл-ть стор. 44, [1]с.

-//- окр. листів _____

-//- ілюстрацій _____

-//- карт _____

-//- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка: 19. X. 2002. Жлобс -

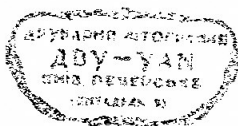
ГРИГОРИИ ЕПІК

П І Д Л І С О М

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ — 1931

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Друку“,
„Картковому репертуарі“ а інших періодич-
них Української Книжкової Палати.

Лит. № 573.

На степи падала мжичка. Вона почалася десь ще тиждень тому і сіяла щодня від раня до вечора дні і ночі. Мжичка родила чвирю, забяюрила чорноземні шляхи, розквасила важкий степовий глей. Вона обняла всі садиби, ліси, переліски й левади, наказавши зносити села із селом аж до перших морозів.

Ліс набубнявів, обважнів бурштиновим листом і стояв тепер, похилившись під вагою того мокрого листу.

З-за лісу на село важко повзли, мов ситі воли, сірі хмари. Вони повагом пропливали над селом, клубкуючись і струшуючи з себе мільярди найдрібніших краплинок води. Повагом одгортаючись на схід, до низького сірого обрію і десь зникали.

Літо ще конало в останньому зеленому листі молодих дубчаків, і в гіллях міцних сосон зароджувався той лагідний спокій, що за кілька місяців мав остаточно запанувати над цілим їхнім загоном, рівних з ніжнорожевими стовбурами. Сосни починалися десь далеко і вприпул підходили до школи, що стояла кінець села, одинока, ніби випадково забута кимсь річ.

Із низьких дверей цієї школи ще тиждень тому щоранку виходила немолода вже людина і йшла в ліс. Вона вешталася там від стовбура до стовбура, часто нахилилася, а вертаючи додому, завжди несла за плечима великий оберемок сухогілля. Людина працювала так щодня, а довгими вечорами готувалася до зимового навчання. То був старий краснокутівський учитель Панас Петрович Недоріченко. Він готувався до зими, знаючи її лють, заготовляв паливо, а на прожиття чекав платні від громади бо денікінська державність, захоплена фронтами й походом на Москву, не могла гарантувати йому хоч будь-якої платні. Це добре знав Панас Петрович, і хоч як важко було йому йти вчора на збори громади, та все ж таки пішов.

Панас Петрович не просив собі слова, щоб говорити про платню, сидів і слухав, про що і як говорили інші. А говорили там довго й запально. Промовці брали слово і, звертаючись до Панаса Петровича, запитували, скільки йому потрібно платні і чим платити: картоплею чи хлібом. Ще хтось, узявши слово, пропонував платити вівсом, але вони ніяк не могли домовитися до чогось конкретного. Говорили ж на зборах тільки ті, хто міг дійсно платити — біднота, тероризована глитаями, тиснулася на край натовпу й мовчала. Мовчали, вичікуючи, й господарі-середняки, сподіваючись, що справу розв'яжуть „добрі хазяїни“ і без їхнього втручання. Але відомо, що перший-ліпший з тих „добрих хазяїнів“ радше й спокійніше уб'є за копійку людину, ніж погодиться винести ухвалу,

що хоч на гріш чіпала б його матеріальні інтереси. Тому, ухваливши принципово призначити вчителів платню („пес та й того треба годувати за службу“ — сказав серйозно Радивон Михайлович), вони ніяк не могли договоритися про розмір платні.

Панас Петрович мовчав. Він не хотів втручатися до розмов і про щось говорити. На селі й так ходили не зовсім добрі для його спокою та праці чутки, а недавній приїзд сюди численної білої контррозвідки не обіцяв нічого приємного. Панас Петрович знав і бачив, що начальник білої контррозвідки зупинився у місцевого панотця Андрія, знав попову ненависть до себе за ліквідацію приватної у попа школи із законом божим, і, дбаючи про те, щоб лишитися в Краснокутському і хоч трохи допомагати колишньому своєму учневі Архипові Товчигречці, що правив тепер у цьому районі за повстанського ватажка, Панас Петрович волів краще утримуватися від виступів і жити мовчки.

Недоріченко побував уже раз із Архипом Товчигречкою в гетьманській варті, знав ще царську тюрму, висидівши там понад два роки, але, коли країну захопили білі, він забув про всі перипетії й охоче допомагав тепер Архипові Товчигречці організувати збройне повстання проти них, що, будиши раз розчавлені, готувалося вибухнути з потроєною силою. Тож не дивно, що на всі запитання та пропозиції селян Панас Петрович відповідав коротко, більше одмовчуючись і посилаючись на те, що він охоче прийме все, що вирішить громада.

Почувши таку його відповідь, Радивон Михайлович, вже мавши нагоду висловити свої погляди з цього приводу, зняв слово і, підпирлючись довгим ціпком, коротко, звертаючись до зборів, запитав:

— А скільки ми платимо Івашкові? Нашому чередникові?

— Десять пудів до Петра і п'ятнадцять від Петра до Покрови, — відповіло йому кілька голосів.

— Два пуди з хунтами на місяць, — долетіло з другого кутка. — Два пуди, — повторив чийсь хрипкий голос.

— Ну от, так я так думаю, хазяїни, що і Афанасій Петрович не повинен у нас менше брати. Два пудики щомісяця дамо, — безпомилково, резюмував загальний настрій Радивон Михайлович. Помітивши, що всі охоче пристали на його пропозицію, він поважно поправив на голові круглу з чорного смушку шапку і поважно вийшов із кола.

Селяни мовчали, чекали, що скаже вчитель.

Панас Петрович легко зрушив кутики густих, круто зламаних брів і в його стомлених старістю та довгою працею очах блиснув злий, ніким не помічений вогник. Він добре знав сільського чередника Івашка і, згадавши про цього пришелепуватого заїку, Недоріченко не міг не згадати про свої двадцять років учительвання в цьому селі, як і про те, що на цих зборах стояв не один чоловік навчений грамоті його власною працею.

— Спасибі й за це, — відповів Панас Петрович, коли на ньому запитально зупинилося

пар із сто очей. — Спасибі, — повторив він і, підсмикнувши на голові старого, що лишився ще з учительської семінарії, кашкета, Панас Петрович пішов додому.

Сидячи над стосами старих шкільних паперів та зошитів і вибираючи звідти все, що можна було використати дітям до навчання цієї зими, Панас Петрович згадав про загальні збори. В пам'яті знову промайнули промови, а думка рішуче зупинилася на чередникові. Схвильований такою ухвалою про платню, Панас Петрович кинув розсортовувати папери. Тяжко замислився: було про що думати. Він добре знав своє село, міг сподіватися на таку ухвалу, але формула, що її дав Радивон Михайлович, так його вразила, що він ось уже другий день не міг заспокоїтись. Тож недивно, що Панас Петрович дуже хотів розповісти комусь про свої болі, почути ухвальну думку про свої міркування й знайти десь хоч хвилину заспокоєння. Він уже кілька разів обертався в куток, але там окрім убогого ліжка, що його ще з учора поставила його колега Ольга Хведорівна, не було нічого.

Глянувши на куток, Панас Петрович ніби тільки зараз помітив її залізне, похилене ліжко, як і те, що ліжко своє Ольга Хведорівна поставила зовсім близько до його ліжка.

Панас Петрович здивовано здригнувся плечима, замислився і, поміркувавши кілька хвилин, уважно подивився на стелю. Вона майже вся густо підтекла з осіннього дощу, посиніла й набрякла, а її чорне тинькування черевато

пообвисало і місцями загрожувало щохвилинною катастрофою.

— Уся ж школа така, — глухо зідхнув Панас Петрович і обернув очі до дверей. З дверей якраз вийшла Ольга Хведорівна і, не звертаючи жадної уваги на Панаса Петровича, рівнобію ходою прийшла до свого похиленого ліжка і тихо сіла.

Панас Петрович запитливо й довго дивився на колегу. Зважуючи її немолоді літа, він, мабуть, думав, чому їй було перебиратися до нього в учительську, коли вона демонстративно не розмовляла з ним ось уже майже рік.

Знавши, що Ольга Хведорівна буде мовчати, про що їй не питає, Панас Петрович почував себе не зовсім добре і старанно дошукувався причин, з яких вона перебралася сюди. Він підкреслено замислювався, збирав у вузол густі на перенісці брови, лаявся нишком з її впертості, але це не могло врятувати його становища й хоч чимсь допомогти налагодити давно зіпсовані відносини між ним та Ольгою Хведорівною. Як і коли це трапилося, Панас Петрович давно вже про це забув, але він добре знав, що протягом останнього року Ольга Хведорівна не говорила з ним і, звичайно, не віталася. Спочатку це вражало Панаса Петровича, але коли на всі його спроби заговорити вона відповіла зневажливим мовчанням, Панас Петрович кинув цю думку і пішов, як кажуть, за своєю долею. Та всьому на світі буває край! Можна не вітатися, коли зустрічаєшся на добу п'ять чи там якихось десять разів, можна не розмовляти, коли людей

розділяють простір чи холодні стіни, але не розмовляти, коли їхні ліжка стоять поруч, аж ніяк не можна. Коли ж до цього додати, що Панас Петрович не запрошував до себе Ольги Хведорівни, а також і те, що він не мав до неї навіть найменшого почуття закоханості чи товариської приязні, то ми цілком зрозуміємо, чому він, як тільки Ольга Хведорівна сіла, поставив їй таке запитання:

— Ольго Хведорівно, що це визначає?— Запитавши Панас Петрович трохи до неї обернувся і, потвердивши поглядом своє холодне запитання, рукою показав на її ліжко.

Ольга Хведорівна враз обернулася до Панаса Петровича і, забувши на мить про те, що вона ж „не розмовляє й не вітається з цим старим грубіяном“, — несподівано й швидко випалила:

— Там скрізь те...— але, почувши свій голос, вона пригадала про свій бойкот і рішуче увірвала відповідь, навіть не договоривши того важливого, що мала йому сьогодні сказати.

— Я вас не розумію, — лагідніше сказав Панас Петрович, помітивши її хвилювання. — Треба ж хоч заявити було про це, — нагадував він Ользі Хведорівні про елементарні закони ввічливості, чи може він просто хотів сказати до когось хоч слово.

Ольга Хведорівна презирливо скривила своє уже немолоде й не дуже вродливе обличчя, різко підвелася з ліжка і, сівши поруч Панаса Петровича до столу, взяла клопоть паперу.

— Я з таким грубіяном і нахабою не розмовляю, — написала вона нервово, здригуючись

головою. Зашелестівши папером, вона передала записку колезі. — Ось — вимовила вона.

— А я вас хочу тільки спитати, — відповідав Панас Петрович, — чому ви, не повідомивши і не сказавши мені навіть слова, перетягли до мене свої бебехи? Це ж не зовсім добре, — лагідно говорив до неї Недоріченко.

Ольга Хведорівна нервово сіпнула свій клапоть паперу і швидше ніж Панас Петрович підвівся відповіла йому на запитання:

— Там скрізь тече, стеля в моїй кімнаті вчора завалилася, а в клясах немає вікон — холодно... Треба ж вам про це знати!

Панас Петрович нарешті зрозумів, з яких причин переселилася до нього Ольга Хведорівна, охоче вірив, що їй справді ніде було сховатися від води та холоду і все ж перспектива жити поруч людини, що тебе зовсім не поважає, була для нього мало приваблива.

Подивившись на обое ліжок, що лагідно стояли поруч в єдиному сухому кутку вчительської, він злегка посміхнувся і м'яко вимовив:

— Ольго Хведорівно!

Вона легко обернула до нього голову. Помітивши на його обличчі незлобливу посмішку, Ольга Хведорівна трохи розтопила в своїх очах кригу й навіть зовсім повернулася до нього.

— Чи ви можете, Ольго Хведорівно, поручитись за себе? — весело вимовив Панас Петрович, наполягаючи в тоні запитання на поставлені поруч двоє ліжок.

Ольга Хведорівна, мов опечена, підскочила на своєму ліжку. Гостро клацаючи давно

скривленими закаблуками, підбігла до столу. Вона дуже нервувалась. Це було видно.

— Нахаба! Грубіян! — завихрився в її руках олівець, звиваючись на папері. А за кілька секунд той самий папірець полетів Панасу Петровичу межі очі.

Панас Петрович прочитав. Не гублячи свого непоганого настрою, він ще лагідніше запитав її:

— Чому б вам, Ольго Хведорівно, не перевестися до якоїсь іншої школи? Ми так уже набридли один одному і ви так не любите мене, що вам, безумовно, буде краще кудись переїхати. Я вам по-товариському. Вам же краще буде...

Ольга Хведорівна миттю скочила на ноги й випрямилася. Недобре блиснувши очима, вона вибігла на середину кімнати й зупинилася.

— Ось нате, — вимовила вона глибоко ображеним голосом. — Цього не бачите? — обурливо запитала. На доказ свого щирого протесту, Ольга Хведорівна показала Панасу Петровичу зруйновані до решти саморобні із сірого селянського полотна черевики.

— Куди я можу їхати, коли я не можу навіть на подвір'я вийти! — справедливо говорила вчителька.

— Ну то я за себе не ручусь, — усміхнувся все тою ж лагідною, трохи не батьківською посмішкою Панас Петрович.

Ольга Хведорівна круто обернулася в напрямі до виходу. Сильно хряпнувши дверима вона майже побігла. Густо застукала в коридорі.

оголеними дерев'янками скривлених закаблуків, пробурмотіла щось і зникла.

Панас Петрович почував свою провину. Щоб заспокоїти Ольгу Хведорівну, підвівся й хутко пішов їй услід. Але, одчинивши двері, він раптом зупинився. Назустріч йому просто із надвірних дверей бігла Клавдія, Архипова Товчигреччина дружина. Вона пильно шукала когось очима. Зустрівши вчителя, Клавдія зупинилася й нервово ухопила його за руку.

— Його знов шукають... Панасе Петровичу, рятуйте! У мене ж шестеро дітей... Об'явили сто карбованців, хто впіймає. Там похвалялися, шукали, так він сюди перейшов. Рятуйте, — тремтіла Клавдія, поспішно інформуючи вчителя.

Панас Петрович слухав її уважно. Він співчутливо дивився в її вродливе, зблідле від переляку, обличчя й згадував, яким воно було ще кілька днів тому. Вчитель згадав, якою була Клавдія, коли він ходив провідати Архипа, пригадав, скільки було за її плечима дрібних безпомічних ротів, і цілком зрозумів надмірні Клавдіїні хвилювання.

— Де ж саме Архип? — запитав тихо Панас Петрович, намагаючися хоч трохи заспокоїти її. — Чого ви прибігли до мене?

— Архип, кажу, тут. Він ще вночі перейшов у Краснокутське. Але про це вже дізналися, і до вас швидко приїде контррозвідка, — дріботіла, захлинаючись від страху, Клавдія. — Я прийшла сказати вам і просити допомогти, — хвилювалася жінка.

— Де ж він? У кого, скажіть мені ради бога? Клавдія дивилася якось мить на Панаса Пет-

ровича недовіжливо чи з благанням. Знижуючи голос до ледве чутного шелоту, вона відповіла:

— Він у Оверка, у Марченка. Але там його хтось бачив уже. Мені сказали так. Я боюся, Панасе Петровичу, що його можуть спіймати. На степу ноги не витягнеш, а ліс голий. Куди ж він заховається... — плакала.

— Не бійтеся,—одповідав їй Панас Петрович, уважно оглядаючи забрьохану аж до самого пояса Клавдію.—Ми якось зробимо, влаштуємо. Хто його бачив тут? Хто його, кажете, бачив? — перепитав Панас Петрович. Помітивши, що Клавдія зблідла ще дужче й зрозумівши, що її кидає сила, Панас Петрович узяв її під пахви й посадив на стільця.

— Сусіди Марченкові — одповіла Клавдія, ледве зрозумівши, про що саме питав її вчитель.

Панас Петрович заклопотано озирнувся, щось вирішив. Запропонувавши Клавдії хоч трохи заспокоїтися та відпочити, хутко накрився кашкетом і миттю вийшов з кімнати.

Старий Архипів учитель бачив Клавдіїні хвилювання, розумів, що Архипові загрожувала велика небезпека, і мав зробити все, щоб урятувати його. Це він конче мусів зробити, бо разом із врятуванням Архипа розв'язувалася справа й з новим повстанням.

Клавдія полегшено зідхнула. Твердо вірячи в те, що Панас Петрович допоможе врятувати її чоловіка, вона дійсно одпочивала й потроху заспокоювалася. Але за якусь хвилину до кімнати несподівано повернув Панас Петрович. Він, не роздягаючись, підійшов аж до столу,

де сиділа Клавдія, і зразу ж запропонував їй іти за ним.

Клавдія не сперечалася. Вона пішла за вчителем, не питаючи, куди він її вів. І тільки в коридорі, Коли Панас Петрович обернувся до неї, і тихо сказав: „вони увійшли вже в село“, — Клавдія зрозуміла все. Тіло їй боляче занило, заскакало швидко серце і ноги обважніли ще дужче, поклякли, ладні кожної хвилини зламатися в колінах й одмовитися слугувати надалі.

— Сюди, сюди — говорив Панас Петрович, поспішаючи здати Клавдію до простого сховища, — улаштувати її в кімнаті шкільної служниці.

— Тут буде вам безпечніше, — промовив він в останнє і, прошепотівши щось до немолодої вже жінки, яка охоче прийняла до себе Клавдію, послішив на вулицю.

Панас Петрович хапався якомога швидше дійти до Оверка Марченка й докладно дізнатися, чи правда тому, що Архип Товчигречка перекочував сюди. Він радів, сподіваючись на можливе побачення із своїм улюбленим учнем і товаришем, але те, що Архип зупинився в Оверка Марченка, безпосереднім сусідою якого й був Радивон Михайлович, зовсім не тішило його, а навпаки хвилювало й примушувало поспішати. Аджеж було цілком зрозуміло, що коли не застерегти нещастя, організувавши добре справу, то не мине й години, як Архип Товчигречка буде в руках карного загону контррозвідки. Коли ж Радивонові Михайловичу якось нагадати про нашу поінфор-

мованість, він, знаючи, які можуть бути від цього наслідки, побоїться цього виказу, і буде мовчати.

Міркуючи так, Панас Петрович поминув центр села і дійшов у куток, що звався Холошею. Зваживши ще раз свої міркування, Панас Петрович нерішуче зупинився перед великою оборою. За цим він переступив високий перелаз і, не зважаючи на свої немолоді літа, хутко пішов на подвір'я.

Радивон Михайлович помітив його.

— Як буде, так і буде, — мурмотів Панас Петрович. Він прямував до великої, що виликувала свіжим зеленим дахом, хати й старанно маневруючи поміж черідкою свиней, обмірковував свою розмову з Радивоном Михайловичем. Ситі свині геть чисто заповнювали довгий прямокутник двору, а півдесяток найлютіших псів тягли Панаса Петровича в п'ять різних боків.

Радивон Михайлович зустрів учителя ще на порозі, не пустивши в хату. Та все ж не більш як за два десятки хвилин Панас Петрович задоволений із своєї вигадки (розмова про ремонт школи) кидав подвір'я Радивона Галагана і, щоб краще захвати дійсну причину візиту, йшов до другого сусіди. Радивон Михайлович, почувавши щось нелевне, випроважав його аж до вуличних воріт, тюкав на лютих псів і, поглядаючи до сусіди, ехидно посміхався. Намагаючись захвати свій неспокій, він жартував, гукав на псів і пильно придивлявся до вчителя.

Але, коли Панас Петрович, бажаючи впли-

нути на нього, знову повторив свої думки, що Радивон Михайлович єдина людина, якій можна, не вагаючись, доручити таку важливу справу, як хазяїнування та догляд за ремонтом школи, Галаган одкинув усі свої сумніви та підозріння до вчителя і, скося позираючи на вбоге подвір'я Оверка Марченка, знаюче посміхнувся.

Панас Петрович упіймав цю посмішку й нашірошився.

— Гість дорогий, — казав він шепотом до Панаса Петровича. — Раненько прийшов. Ще й на світ не благословлялося. Архип, — пояснив він.

— А ви, Радивоне Михайловичу, краще мовчіть, — співчутливо зауважив учитель. — Час тепер непевний, а добра у вас чимало. Попрацювали, то треба й пожити, — радив його Панас Петрович, пильно перевіряючи, яке враження зробили на нього ці слова.

— Та тут ніхто не знає, — одказав Радивон Михайлович. — Я виходив до коней. Вийшов за клуню. Слухаю, ніби щось плямкає. Прислухаюся, думав, собака. Аж гульк — дві людини з берега ледве ноги волочать. Попереду Оверко, а за ним Архип. Я ж його давно знав, служив же у мене. Пішли, пішли та підтюпцем, підтюпцем. Дійшли до повітчини та й зачинилися. Я постояв, подивився та й пішов мовчки.

Радивон Михайлович хитренько глянув на вчителя й очікуючи змовк.

— Краще змовчати, — кинув байдуже Панас Петрович, виходячи вже за ворота. — Час непевний тепер..

— Та воно так. Обмини, кажуть, біду, якщо хочеш, щоб обід тебе не минав. Я мовчатиму, а от люди...

— Більше ніхто не знає про те, що він тут. Я виходив увесь цей куток. Ніхто ні слова,— ще раз попередив його Панас Петрович, прощаючись. Бувши добре поінформований, що про Архипове переховання у Марченка насправді мало хто знав з цього кутка, Панас Петрович наполягав на Галагана.

Обійшовши застережливо сусідів, Панас Петрович, нарешті, зайшов і до Марченка. А за кілька хвилин він сидів уже в невеличкій повітчині і, пильно прислухаючись до чимраз більшого лементу собак, що здіймався на селі, нетерпляче чекав на Архипа.

В село, чути було, вступала військова частина: іржали коні, торохтіли на соші важкі гарматні двоколки й зрідка розлягалися випадкові постріли.

Панас Петрович пильно прислухався до того, що робилося на селі, нетерпеливився і часто, дуже неспокійно поглядав під солом'яний дах повітчини. Він хотів якомога швидше побачити там знайому постать Архипа, свого колишнього учня, що тепер став за найбільшого товариша й спільника.

В повітчину, легко озирнувшись, хутко увійшов господар — Оверко Марченко. Двічі кашлянувши, він подав цим умовний сигнал, що можна вилазити. З горища ледве долетіло обережне шарудіння, за ним посипалося сухе сіно і дві важкі, у чоботях, ноги раптом звисившись із невеликої дірки, що вела на горище,

заколихались в повітрі. Потім ноги враз випростались, стали подібні до двох товстих колодок і, шугнувши вниз, витягли за собою вродливого чоловіка, високого, ставного й зовсім не старого віком.

— Драстуйте, Панасе Петровичу, — промовив Архип Товчигречка, струшуючи з себе пилюгу та сіно і пильно озираючись. Він мовчав і силувався розгадати, з якими новинами прийшов учитель.

— Твоя Клавдія прибігла, — сказав тихо Панас Петрович. — Сказала, що тебе там шукають, — пильно розглядав учитель Архипове обличчя.

— От дурна баба. Якого їй чорта треба, що вона сюди прителіпалася, — розгнівався Архип. І підвів так тон, що його сильний бас, напевне, чути було аж на вулицю.

— Ти не дуже кричи! — попередив його господар. — У село зараз ввійшов великий загін. Кадюків, як свиней, у Галагана! Ти чув? — попередив господар новий Архипів вигук.

— Чув, — кинув недбало той.

Над дахом, як potwierдження Оверкових слів, пролітаючи кудись далі, зойкнув неприємно гарматний набій. За ним немов сколихнулося вогке повітря і важко охнув ліс від пострілу двох „трьохдюймовок“.

Всі, зачувши постріл, на момент стихли. Поглядаючи один на одного, силували себе розгадати, що мало визначати це не зовсім приємне перше здоровлення. За першим пострілом долетів другий, а потім десь зовсім поблизу хрипко розірвалася шрапнеля.

— Стріляють з-під лісу. Од вашої школи, Панасе Петровичу, — сказав Оверко Марченко.

Панас Петрович не заперечував. Та чи й була рація заперечувати це. Аджеж для нього було зовсім однаково, звідки стріляли.

Архип Товчигречка доправив при боці свого мавзера. Потім, звертаючись до вчителя, він тихше, але ще настирливіше, спитав його:

— Чого вона прийшла, Панасе Петровичу? Ви питали її?

Панас Петрович ніяково здвигнув плечима. Не зовсім добре розуміючи й сам чого прийшла Клавдія, він неясно одказав:

— Вона просить допомогти. Сказала, що тебе шукали там і що вони їдуть до нас...

Архип сердито вилаявся. Запаливши цигарку, він поставив категоричну вимогу: або він піде сам, або ж до нього негайно мають покликати дружину.

— Цього ми тобі не дозволимо! Це небезпечно і непотрібно, — категорично заявив Панас Петрович.

— Якщо так — я сам іду, — відповів рішуче Архип. І він уже ступив крок наперед, але його владно зупинив Оверко Марченко.

— Я не хочу потрапити здуру на розстріл. Я забороняю тобі виходити. Лізь одразу на горище і будеш лежати там до вечора.

— Я не полізу, — ошкірився Архип. — Дітей копиця, а вона чорт його знає чого шляється. Я піду, бо вона ей-ей наробить нам лиха.

— Ні, ти не підеш, — суворо зупинив його Панас Петрович.

Біля воріт верескливо засюрчав старшинський сюрчок. Зразу ж за ним долетіло сильне гепання ломакою по воротях.

— На сход! На сход! — гукали від воріт. З повітчини обережно визирнув Оверко Марченко.

— Добре — сказав він і став чекати, що мав ще сказати десяцький.

— Хто не піде, того зразу ж будуть арештовувати, — попереджав той. Він пильно озирнувся назад і, було помітно, на щось вичікував так, ніби бажав він цим потвердити своє повідомлення.

Оверко „зацікавився“ більше і зразу ж залишив учителя та Архипа. — Що це мало визначати, — думав він. Відійшовши трохи на подвір'я, він зупинився. Саме цієї хвилини до воріт підлетіло дві чеченські бурки. Змахнувши чорними крилами, вони зірвалися з коней і разом брязнули об землю. Дзвінки остроги жалібно скрикнули й змовкли.

— Чеченці, — гукнув Оверко до повітки. Щоб не допустити їх на подвір'я, він поспішив назустріч.

Архип миттю одвернув полу короткої кавалерійської бекеші. Він чогось пильно шукав. Зашивши руку за пояс, він миттю ж витяг звідти чималий пак якихсь паперів.

— Оперативні й мобілізаційні пляни, — вимовив поспішаючи він і передав папери Панасові Петровичу. — Це я забрав у забитого генерала Висоцького. Сховайте їх. Якщо можна буде використати — одразу ж передайте до запільного ревкому. Я боюся, що на мене тут викажуть, а палити їх шкода, здадуться може.

Панас Петрович дбайливо заховав документи в халяву.

Зачувши Оверків умовний сигнал, Архип миттю одірвався від землі і майнувши ногами в повітрі, заховався на горищі.

— Ідуть сюди, — кинув Оверко, помітивши якусь вчителеву нерішучість, чи розгубленість. — Швидше на горище нехай, — хвилювався він, побачивши, що двоє озброєних чеченців, бігли до хати.

— Ідїть до них, — наказав Панас Петрович. — Мерщій — потвердив він свій наказ.

Оверко кивнув головою і кинувся до воріт, щоб зустріти ще там чеченців і не пустити їх на подвір'я.

— Молока! — гукнули вершники разом, і почувши Оверкову негативну відповідь, вони так само разом повернули назад і швидко пішли до коней, наказавши Оверкові негайно йти на збори. Оверко зрадів, що так несподівано легко минула небезпека і, обіцяючи одразу ж виконати їхнього наказу, повернув до повітки.

— Архип уже на горищі, — зустрів його Панас Петрович. — Вам треба неодмінно йти на збори. Ставайте там біля Радивона Михайловича, і пильнуйте його, не спускаючи з очей ні на хвилину. На збори іти теж краще разом із ним. Ви ж знаєте, що це за тип, — закінчив Панас Петрович і вийшов з повітки.

Оверко виражав учителя аж за ворота. Помітивши, що Радивон Михайлович уже зібрався на сход, він миттю повернув до хати. А за хвилину прибраний у кращу святкову

свитину та ціленьку, сіру шапку, Оверко наздоганяв Радивона Михайловича. Він ішов, як і Оверко до школи. Там були призначені загальні збори.

По вулицях гасали вершники. Десяцькі, зганяючи селян на сходку, безжалісно глушили ломаками по воротях, зрідка зривалися постріли і ржали десь коні. Село сьогодні жило тим тривожним настроєм, що бував у ньому майже кожного тижня. Вже ось кілька місяців як до нього, наче умовившись, заходили по черзі, то білі, то повстанці. Але останніми днями білі посилили свої карні загони і в дводенному бої розбили повстанський загін Архипа Товчигречки. Бій був нерівний і дуже важкий, бо мало не ввіймавши Архипа, білі жорстоко знищили загін. Помщаючись за цей бій, Архип Товчигречка з кількома найзавзятішими товаришами, винюхав, де зупинився штаб якоїсь маршової білої дивізії і несподівано налетівши на сонних, забрав все, що тільки могли донести на власних раменах десяток таких, як і він одчайдушних повстанців. Порубавши кілька старшин, а разом з ними й генерала Висоцького, командира дивізії, не забувши витягти з його сумки всі документи, Архип Товчигречка встиг утекти. Про його хоробрість та сміливість ходили неймовірні чутки. До дійсних вчинків Архипових охочі вигадувати, додавали силу неймовірних подробиць, сплітали навколо його особи вінок незаплямованої справедливості та великої його широсердості і доброзичливості до убогих. Тож не дивно, що, знаючи все це про Архипа, як і те, де він

зараз переховується, Радивон Михайлович, як тільки його наздогнав Оверко Марченко, звернувся до нього з таким запитанням:

— Кажуть, що Архип Товчигречка зновудесь накрив неосбачних?

— Не знаю, — неохоче одказав Оверко, помітивши, як особливо пильно подивився на нього Радивон Михайлович.

— А я щось чув. Кажали, що за його голову об'явлено у нагороду сто карбованців. Тому, хто, значить, упіймає, — пояснював Радивон Михайлович, пильнуючи гостріше, ніж голодний кіт мишу свого співбесідника.

— Плата нічого, — сказав байдуже Оверко.

— Нічого, — голосно засміявся Радивон Михайлович. Він одразу ж помітив, як боляче зворушилися Оверкові свивичі. — За таку плату можна добру конячку купити, — перевів він ту ціну на господарський еквівалент.

— Можна, — одказав Оверко й показав рукою наперед. — Ото бачили? — запитав він, зупинившись.

Радивон Михайлович теж зупинився. Зупинившись, він з надзвичайним зацікавленням роздивлявся, що діялося на тому краї вигону, до якого вони зараз підходили.

— Невже то їх пов'язано, Оверку? — запитав Радивон Михайлович. Він показав рукою на кількох селян. Їх козаки гнали гарапниками на збори, щось вищупували й чинили таке, що Радивон Михайлович не хотів вірити в цю цілковиту реальність. — Невжеж ото людей так?

— Як видно,— одповів Оверко.— Бачите, як гуси,— посміхнувся він. Оверко був правий. Всіх селян було пов'язано за руки, попарно.

— Ці вже дійдуть. Мабуть, не хотіли йти на сход,— догадувався Радивон Михайлович.— Е, та це ж та кумпанія! Диви, он Шили, Миколаєнків двоє, Самокиш, Царенко та диви! Вся тобі кумпанія! От лахва буде їм! Ну, це буде тепер роботи!—закінчив свої міркування Радивон Михайлович, обертаючись до Оверка.

— Мабуть буде,— одказав той, не одриваючи пильного погляду та намагаючись зрозуміти, що саме їм готувалося на скликаних від контррозвідки зборах.— Буде,— додав він на вимогу Радивона Михайловича, помітивши його трохи перебільшену зацікавленість до себе.

Вигonom, в напрямі до школи, промчало кілька вершників. Радивон Михайлович помітив, що, доїхавши протилежного краю майдану, вони зупинили коней і, позлазивши на землю, приєднались до загального натовпу.

Натовп чимраз збільшувався. До нього з усіх кутків села поспішали цивільні, перемішані із військовими, добровільці разом із пов'язаними і саме тими, хто не хотів добровольно йти на збори, літні жінчини і навіть підлітки. Їх, забираючи вдома, зганяли на цей майдан з усіх вулиць і провулків, ловили на шляхах і навіть стягали з ліжок хворих.

Радивон Михайлович чув уже, з якого приводу скликається цей сход. Думав: сказати, де переходується ймовірний убивця генерала Висоцького— Архип Товчигречка чи змовчати,

побоюючись, щоб про цей виказ не стало відомо поміж селянством, Радивон Михайлович вагався. Аджеж правду говорив Панас Петрович. Час цей дуже неспокійний, а добра повно аж до вінець. Господарство перше на все село у Радивона Михайловича, а коли дізнаються, ба коли навіть найслабша тінь підозрінь упаде на мене, — думав Галаган, — тоді мені не жити. Та й добру моему край, — розмірковував Радивон Михайлович, поважно підходячи до великого, силоміць зігнаного натовпу. Пильно озирнувши натовп, Радивон Михайлович намацав очима гідну собі кумпанію й пішов до неї. З Марченком йому стояти було не під стать.

Натовп глухо гув. Його оточували, узявши в коло, озброєні чеченці. Вони забороняли виходити, спиняли кожного, хто наважувався поворухнутися, й забороняли навіть розмовляти.

За густою лінією озброєних рушницями похмурих гірняків, як залізні павуки, стояли два кулемети Кольта. Вузькі дірочки їхніх цівок були спрямовані просто до натовпу, а їхні тіла мальовниче пронизано жовтуватими кулеметними стрічками. Налагоджені в прицілі залізні павуки, готові були кожної хвилини викинути сотні розривних куль. Далі, за вигоном, трохи підвівши круглі сталеві писки, стояло дві гармати. Одна вартувала ліс, а друга, мов шакал, одкривала чорний голодний рот до натовпу.

Біля кулеметів та гармат повагом ходили, пильно озираючись на всі боки, озброєні люди. Мертво, не ворущаючись стояло залізне коло чеченців, варта, що їй було наказано, певне, не тільки охороняти селян на цих зборах.

До натовпу з усіх кутків села підходили люди. Але з кожною хвилиною їх помітно меншало на дорогах і на вигоні. Це насамперед визначало, що на збори зігнано вже майже всіх п'ятсот господарів. Кого ж з них не було вдома — приходила дружина, чи хтось із родини. Суворого наказу начальника загону, щоб з кожної хати хтось був на зборах, виконувалося точно.

Збоку від натовпу, біля школи стояв гурт офіцерів. Вони позирали на натовп, радилися про щось і один з них раз-у-раз нетерпляче запитував, чи всі вже зібралися.

В натовпі ходив здушений шепіт. Всі з острахом, щоб була хто не почув, оповідали, що той, хто так нетерпеливився, був за начальника цього загону, брат забитого генерала, полковник Безрук. Оглядаючи цю маленьку постать, напівлюдину, вони будували непевні здогади, намагалися угадати про що буде говорити з ними полковник. Але ніхто докладно не знав нічого. Доводилося стояти мовчки й чекати.

Вигнані чеченцями селяни, що тепер зрідка приходили на збори, приносили тривожні відомості. Вони оповідали, що салдати карного загону почали підпалити й грабунки. Натовп починав хвилюватися дужче. Він глухо бубонів і, стривожений за свої хати, неспокійною хвилею гойдався у залізному кільці чеченських багнетів.

Та хвилювалися не всі. Радивон Михайлович, наприклад був зовсім спокійний. Він знав, що цей загін не зачепить добрих господарів.

І Радивон Михайлович не помилявся. Але, коли на його кутку знявся до неба товстий стовп диму, Радивон Михайлович захвилювався. — Адже все трапляється. Може бути ошибочка — затурбовано звів голову Галаган.

— Когось підпалено... На Холоші горить... Чи не Радивон Михайлович, — почув він біля себе чийсь голос і боязко оглянувся. Просто на нього дуже уважно дивився Оверко Марченко. Радивон Михайлович важко затряс головою і неспокійно затулював на своїй дуже обмеженій ділянці.

— То має горити, — сказав спокійно Оверко Марченко.

— Якби то так, — відповів йому Радивон Михайлович. Він звівся навшпиньки й високо задрав через натовп голову. Радивон Михайлович намагався переконатися, чи правда тому, що зараз сказав Оверко.

За хвилину дим знявся ще на однім кутку, за ним на третьому, а ще за кілька — село горіло одразу в кількох місцях.

Натовп загув дужче. Неспокійніше забився в мертвій петлі й чомусь почав горнутися на пагорок, під ліс.

Полковник Безрук заходив нервовими кроками біля своїх товаришів. Вигукнувши команду „смирно“, він дав якогось наказу.

За мить в похмуре небо крихко зойкнуло півсотні рушничних пострілів і, ніби, в лісі одривчасто закахкав триногий павук-Кольт. В натовпі залунали сполошені вигуки, благання. І коли вони трохи вшухли, над ним із силою вибухнуло жіноче тужіння. Плакала

якась незнайома, чужа, зайшла сюди жінка. На її ридання перший звернув увагу Оверко Марченко. Він захвилювався, хотів знати, чиї вони. Просунувшись трохи наперед, Оверко одразу ж упізнав, що це була Клавдія, Архипова дружина. Тоді Оверко зробив ще зусилля і, розірвавши кілька заліплених селянських свиток, став поруч Клавдії. Він дуже хвилювався. Вирішаючи, що робити, Оверко боявся, що вона може викрити Архипа й тоді справа з його порятунком напевне загине.

— Якого чорта тобі вить, собаче стерво, — вилаявся він. Зціпивши кулака, Оверко сильно вдарив Клавдію в голову.

— Тут і так не знаємо, що буде! Геть к чорту від нас! — закричав він.

Клавдія важко хилитнулася назад. Вона хотіла тікати, але, діставши другого стусана, схопилася за голову й одразу ж сіла на землю.

— От маладець, — почув Оверко біля себе голос Радивона Михайловича. А за ним розлігся загальний шепіт задоволення всього натовпу.

Оверко якусь хвилину був удоволений і мовчки дивився на прибуту до землі, зігнуту його кулаком Клавдію. Переконавшись, що вона не мала наміру підводитися і що на нього зараз ніхто не дивився, Оверко уважно нахилився до неї. Він побоювався за свій кулак. Він міг бути для неї занадто важкий. Нахилившись, Оверко знайшов Клавдію між десятками селянських ніг. Вона лежала між уривками штанів й забрудженими чобітьми. Помітивши, що зараз усі селяни звернули увагу на якесь нове розпорядження полковника Безрука, він упій-

мав Клавдію за руку й категорично наказав мовчати.

— Згоріла тільки хата. Він у повітці, — тільки й встиг Оверко шепнути Клавдії.

Натовп знову захвилювався. Гойдаючись від краю до краю, він загрожував звалити кожного додолу й підтоптати собі під ноги. Оверко наказав Клавдії мовчати й підвівся на рівень густої навали селянських шапок і свиток.

— Ями копать — долетіло до Оверка. Він підвів голову вище.

— Хіба правда цьому? — спитав.

— Ями... ями... — повторював увесь півтисячний натовп, хвилюючись і все підгортаючись до лісу.

Від гурту селян чеченці відчахнули перших, хто потрапив на очі. Давши їм лопатки, вивели наперед за кілька кроків від гурту.

— Викопати там ями! — наказав полковник Безрук. — Якщо мені не видадуть того, хто вбив генерала Висоцького, буду розстрілювати кожного десятого, — зрозуміло пояснив він свій наказ.

— Марш, — скомандував Безрук і показав рукою, де саме копати ями.

Десятків зо два піджаків навпіл із свитами та короткими чумарками швидко пошкандибали вперед. Одійшовши на вигін не далі, як на половину гін, вони зупинилися. До натовпу звідти долетіло різке, ламаною мовою чеченця, розпорядження копати довгу неглибоку яму. Перістий гурт відділених селян, звиклих до праці й покори, разом узявся до лопаток і нахилився. Земля мокрими вальками

загупала глухо. Лопатки часто опускалися до землі чорними грудками й злітали вгору. Копали ями — це було очевидно для всіх, але мало хто вірив полковниковим словам. В селі ніколи чогось подібного не траплялося. Тому й не вірили, ніхто не хотів вірити.

З офіцерського гурту вийшов знову полковник Безрук. Наблизившись до селянського натовпу, він дав команду припинити всі розмови. Натовп ущух, готуючись до чогось надзвичайного, і гострі слова начальника загону контррозвідки, мов блискавиці, прорізали кожного з присутніх:

— Там буде розстріляно сотню, — Безрук показав туди, де два десятки працьовитих і майже завжди покірних селян копали довгу яму.

— Кожного, хто порушить порядок і відмовиться виконати те, що я вимагаю, — попередив полковник.

Перші з селян, хто стояв ближче до Безрука, неспокійно зрушили із своїх місць й похилилися в протилежний бік. Засмикалися плечі, густо зачовгали ноги, всі приготувалися слухати. Що він буде говорити далі, — думав кожний. Але полковник мовчав. Він вивчав натовп, пильнуючи найдрібніші зміни в його настроях. Безрук сподівався своїм попередженням залякати їх і таким способом примусити сказати все. Він добре знав свої вимоги до селянства, але певності, що вбивця генералів у цьому селі, у полковника не було. Стоячи так, Безрук помітив, що з дверей школи вийшов Панас Петрович. Він також помітив, як

зустріла його селянська юрба, як і те, що прихід учителя, ніби одразу ж заспокоїв її й надав більшої певности.

Панас Петрович ішов не поспішаючи. Він бачив, з якими намірами приїхав карний загін контррозвідки, й знав, що на ці збори не запізниться. Панас Петрович добре розумів, що копання довгої ями може лишитися не тільки „агітаційним“ заходом цього цивілізованого, в лайкових рукавичках ката, й намагався нашвидку зважити ситуацію. Уявляючи, що може статися, якщо Радивон Михайлович не витримає й видасть Архипа Товчигречку, Панас Петрович обміркував, як краще зробити, щоб запобігти цьому лихові. Він думав про підготову того повстання, що організоване Архипом, мало ось-ось вибухнути новим гнівом, думав про Архипову дружину та його шестеро малечі й про свої старі роки. Але хоч як силював себе Панас Петрович — порятунку не було. Він завагався. В голові промчала якась хистка, неясна думка про негайну допомогу, промчала й десь згасла. На очі до найдрібніших рисочок з'явилося перелякане, біле, мов вишаруване ванном, Клавдіїне обличчя, промайнуло й десь зникло.

— Треба якось допомогти, — вирішив твердо Панас Петрович. Згадавши з цим про молоду шкільну сторожиху, якій він залишив копії білогвардійських документів, Панас Петрович обережно помацав ті, що лишив при собі. Треба було діяти, треба було зразу ж вирішити питання про негайну допомогу.

Загнаний на збори козаком, учитель не

встиг їх десь заховати й тепер хвилювався. Аджеж особистий обшук за тих часів був звичайним явищем, і коли знайдуть в нього документи, Панасові Петровичу більше не жити.

— Тепер уже всі, — долетіло до Панаса Петровича. Повідомляв Безрука низький, опецькуватий старшина. Одержавши повідомлення, полковник знову подав знак рукою, і холодне кільце чеченців, зрушивши з місць, щільніше обгорнуло натовп. Тепер утекти не міг уже ніхто. Це розумів кожний, бо ліс багнетів стояв густо, як найгустіша стерня.

Панас Петрович безборонно поминув варту і діставшись до натовпу, зупинився. Озираючись він тільки шукав когось серед строкатого людського гурту. І коли Панас Петрович помітив серед інших високу постать Радивона Михайловича, він, не вагаючись, пішов просто на неї.

— От ми і знову разом, — посміхнувся вчитель до Радивона Михайловича.

Радивон Михайлович нічого не відповідав, а натомість підсунув угору шапку і, трохи нахилившись, голосно сякнувся.

— Чого ж це ви мовчите? — запитав його Панас Петрович.

Радивон Михайлович не відповів. Пильно вивчаючи настрій Радивона Михайловича, вчитель хотів розгадати, які мислі ховалися під Галагановою круглою з чорного смушку шапкою..

— Нехай балакають інші. Мені сьогодні можна й помовчати, — одповів не скоро Радивон Михайлович. — Хто ж його розбере, куди воно ще поверне, — додав він. — Панас Петрович

помітив, що Галаган хитрує, але не сказав нічого, змовчав.

— На печінки, — кинув глумливо Оверко Марченко. Вдоволений з того, що на збори підійшов учитель, він одмовився вартувати Радивсна Михайловича, передавши ці функції досвідченішому й поінформованішому Панасові Петровичу.

Панас Петрович охоче погодився на мовчазну Оверкову пропозицію і, коли той десь пірнув між натовпом, він ближче підійшов до Радивона Михайловича, намагаючись найпильніше вивчити його сусідів та приятелів. Панас Петрович мав точно дізнатися — чи знають Радивонові сусіди про переховування Архипа Товчигречки на подвір'ї в Оверка Марченка та якомога краще вивчити, що і як думав зараз Радивон Михайлович. Нещастя треба було своєчасно попередити, чи коли можна, то й запобігти йому. Панас Петрович добре розумів, що йому треба було неодмінно врятувати свого улюбленця й товариша. І він вирішив це зробити хай що буде.

Стоячи між селянами, Панас Петрович пильно прислухався до того, про що вони говорили. Не минуло й кількох хвилин, як його чутливе вухо ввіймало шепіт сусіди:

— Він тут десь. У Марченка кажуть, чи що.

— Алеж сказати страшно?

— Тут він. У Марченка, — переказував літній чоловік свіжу новину. Вона зросла на весь натовп, мов дим, широко розпливлася по схвилюваних, стомлених невідомим очікуванням, головах. Чоловічок, що сказав цю новину,

низько нахилив голову і, інформуючи вже нового сусіду, показував головою на джерело інформації. За кілька спин від нього стояв Радивон Михайлович. Він дивився кудись через голови інших, неспокійно перекидав очі в той куток села, де здіймалися нові стовпи диму і, видно, нервувався. Бо хоча Галаган і докладно знав, що горіла Оверкова Марченкова хата, та ніхто не міг йому поручитися, що вогонь якось не перекинеться і на його обору й не спопелить усього до щенту.

Село палало з усіх чотирьох кутків і дим густо слався по землі. Валували собаки й на ближчих вулицях лементували черідки дітей. Селяни стояли сірою, похмурою купою й чекали, що буде далі.

Від бору війнув сильний вітер. Дрібні краплі мжички гостріше захльоскали в обличчя й примусили Радивона Михайловича так зідхнути, що на нього обернулися всі.

— І до мене ж добереться, — вимовив він до сусіди і показав на пожежу. Нею й з'ясувалися його надмірні хвилювання. Сусіда не оповів. Його більш цікавило те, що готував для всіх полковник Безрук.

— Ще поки вітру не буде, — простогнав Радивон Михайлович, і, одмітивши як сильно зашуміли сосни, він неспокійно затупцював на місці. Галаган хвилювався. Адже пожежа могла перекинутися й на його обору.

Панас Петрович бачив, чого нетерпеливився Радивон Михайлович, добре розумів його думки і, знаючи, що в такому стані він піде на все, вирішив його трохи заспокоїти.

— Ваша обора далеко. Дахи мокрі та вітер од вас, Радивоне Михайловичу. Чого вам хвилюватися.

Радивон Михайлович нашорошився. Він недовіриливо блимнув на вчителя, але пильніше прислухавшись, щб той говорив і, зваживши обставини, почав заспокоюватись.

— Може ж таки господь одведе, — бідкався Галаган. — Хіба ж таки тільки моя обора й є, — високо піднімаючи над натовпом голову. Він говорив безугавно, тупав на місці й уважно вдивлявся туди, де густо курилися селянські оселі.

Полковник Безрук залишив своїх товаришів, і, одійшовши кілька кроків, обернувся до лісу.

Над натовпом знову зойкнула сальва. Луна розлетілася на всі боки і, далеко покотившись у бір, десь застрягла.

Панас Петрович підвів голову. Озираючись, він зразу ж зрозумів, що плян, який намітив полковник Безрук, почав обертатися в жорстоку дійсність.

Полковник подав гасло й підійшов на кілька кроків до натовпу. Він ще раз дуже уважно озирнув селянський гурт, місце, де він стояв, і те місце, де копали довгу яму.

— До мене!! — наказав чеченцям.

Залізне кільце покірно розійшлося, а селянський гурт оголили одразу з усіх боків. А ще за одну найкоротшу мить чеченці стояли рівною, напруженою лавою, а чорні цівки рушниць стирчали просто на перісту селянську масу.

— Хто посміє рушити з місця — стрілять! — такого наказу дав полковник Безрук. — Ніхто ні з місця! — повторив він.

Сірий натовп змовк, мов завмер у чеканні, підтягся ще дужче і збився в купу. Він мовчав, ховаючи невідомо що за схвильованими грудьми, чекав і пильно тисячею заляканих очей вплився в коротку Безрукову постать.

— Кулемети наперед, — голосно і, певне, навмисно, щоб усі чули, скомандував Безрук. — Ближче! В упор просто! — звів полковник.

Кулеметчики враз зняли кулемети і за хвилину поставили їх на першу лінію.

Селянський натовп наївно посунувся від кулеметів, засіпався й одчайдушно шарпнувся вбік.

— Очередь! — крикнув Безрук.

Кулі боляче розпороли вогке повітря. Вони з шипінням пролетіли над головами натовпу й десь затихли.

Тисяча очей полохко стрибнула разом з триногими потворами-Кольтами. В натовпі знову заохали, застогнали й верескливо заплакала якась жінка. Час остаточної розплати прийшов. Безрук має військо й зброю, селяни були без зброї й ув'язнені.

Безрук короткими кроками заходив між натовпом і цівками кулеметів. Зупинившись біля першого кулемета і, переконавшись, що всі як один тепер напружили свої очі й вуха, щоб не пропустити жадного його слова, наказав:

— Приціл точно по юрбі! Стрілять за першою командою!

— Ой боже ж мій! — простогнав хтось. Скарги ніхто не почув, бо натовп онімів і оглух.

Кулеметники нахилили ситі хоботи кулеметів до землі і зацілилися в чеканні. Перший, найменший рух Безрука, і тисячі куль металевим

дошем порснуть по сірих свитинах і засмальцьованих чумарках.

— Яма готова — повідомив Безрука коротконогий опецьок.

— Пригнать усіх сюди! Негайно! — лютився полковник.

Старшина миттю кинувся виконувати розпорядження. За хвилину двадцять чоловіка селян підходили до натовпу. Вони ледве волокли ноги й були похмурі, мовчазні. Привид такої безглуздої смерті відібрав у них силу й забарвив обличчя на сірі, землісті кольори. До натовпу вони прилучилися теж мовчки. Привітавши його потом і духом свіжої паркої чорноземлі, ці двадцяттеро підкреслили, що яма вже закінчена й що тепер черга була лише за кулеметами.

Бувши певним, що „підготовчу“ роботу до розмов проведено як слід і перевіривши ще раз селянський натовп, Безрук вирішив розпочати розмову. Він був певен того, що залякане, підставлене під кулеметні цівки селянство одразу ж викаже, де переховується Архип Товчигречка, скаже, хто його приятелі і віддасть усю зброю.

Безрук став на якесь підвищення, підвів високо руку і підкреслено голосно почав:

— Ваше село оточено з усіх боків Ніхто не може втекти за його межі, так само, як ніхто з вас не може втекти із цих зборів. Ви у повній моїй владі. Хто не скориться, хто не згодиться на мої вимоги, — того одведу на ту яму! — Безрук обернувся і різко показав рукою на свіжі купи землі. Селяни стояли мовчки і ні

один з них не глянув туди, куди показав Безрук
— Чули? — закруглив він свій виступ.

Натовпом від краю до краю прокотилася хвиля неспокою. Вона вдарилася об сірі береги і зразу ж ущухла: ніхто не промовив ні слова.

Безрук нервово крутнувся на своєму підвищенні. Вище скинувши руку й голос, він повторив:

— Чули?

Натовп мертво мовчав. Ніхто не рухався і, можливо, навіть не дихав. Образа, обурлива ясність Безрукової мети чи, може, переляк тримали всіх в одному настрої. Ніхто не говорив ніхто не рухався.

— Раз! — вигукнув Безрук.

— Два! — повторив він.

— Три! — несамовито закричав полковник і, мов скажений, обернувся до кулеметника

— Чули, — глуховилетіло з натовпу. — Чули, — віддалося глухо.

Безрук знову обернувся до зборів. Побачивши, що крига вже скресає, і оцінюючи це він трохи заспокоївся.

— Чули, пане полковнику, — повторило кілька голосів. — Чули відокремився з-поміж них голос Радивона Михайловича.

Панас Петрович помітив різку зміну в його настрої і, побоюючись, щоб Радивон Галаган не сказав про Архипа одразу, підійшов до нього ще ближче.

Радивон Михайлович, мабуть, зрозумів з якими думками підходив до нього вчитель поступився назад і коли той підійшов до нього, він лагідно посміхнувся. Панас Петро

вич не одповів на його посмішку і, впіймавши на обличчі Радивона Михайловича якусь нову, незнану досі рисочку, захвилювався.

— Він хоче мене обдурити. Він викаже на нього, — пронеслися тривожні думки і очі його знову зупинилися на Радивонові Михайловичу.

— Я вимагаю, — долетів до вчителевих вух знайомий уже голос, — щоб ви сказали, де переховується Архип Товчигречка, убивця генерала Висоцького.

Натовпом пролетіла хвиля шепоту. Глянувши на Радивона Михайловича, Панас Петрович помітив, як на його обличчі враз зросла та нова рисочка, як йому неспокійно забігали очі й нервово засмикалися плечі.

Радивон Михайлович вагався: Сказати було страшно, але й мовчати не легше, — думав він.

— Коли добровільно не скажете, я спалю всі до одної хати, але його знайду. Коли ж не допоможе й це — у мене вистачить набоїв, щоб зробити із вас кашу. Признавайтесь, інакше почну стріляти. — Безрук обернувся до кулеметників.

Натовп мовчав. Лише сьорбали зрідка поси, стримано кашляли й чекали, що буде далі.

— Чули? — повторив своє запитання Безрук.

З натовпу не обізвався ніхто. Це драгувало лютого полковника, й примушувало його наступати сильніше.

— Чули? — вигукнув він голосніше. — Буду стріляти, — крикнув Безрук загрозуючи.

Із гурту, мов на відповідь, знову долетіло жіноче тужіння. А коли жінка стихла, по натовпу різнув верескливий дитячий плач. Плакало

кілька жінок, плакали старі й діти-підлітки.
— Я вас питаю! Команда!—крикнув полковник.
Радивон Михайлович розправив лікті. Легко одсунувши своїх сусідів, він ступив кілька кроків наперед.

— Пане полковнику,—вимовив він покірливо.
В цю мить до нього проліз Панас Петрович і, уліпмавши за руку, прошепотів:

— Радивоне Михайловичу, не виривайтеся.—
Радивон Михайлович зрозумів, про що нагадав йому вчитель, і коли Безрук повторив своє запитальне „ну“, він звів свій намір видати Архипа до благання.

— Та може ж у нас його й немає,—простогнав Галаган.

Натовп ухвально загув, зашелестів сухим шепотом і змовк під ударами нових Безрукових слів:

— Одібрать кожного десятого. Всі, хто попаде десятим, буде зразу ж розстріляний.

— Негайно!—наказав він своєму помічникові.

— Слухаю, пане полковнику—відповів помічник.

І тоді ж із лави миттю вибігло кілька озброєних контррозвідників. Вони нервово забігали й хутко вирівняли селянську масу. За кілька хвилин контррозвідники вишикували селян рівною лавою, по два уряд.

— Кожен десятий буде розстріляний,—повторив Безрук. Він сказав це сухо, не підкреслюючи й так досить гострого слова „розстріл“.

Селянська маса полохливо забігала очима од краю в край. Усі шукали „десятого“, пере

дякано зупиняючись на можливих жертвах полковникової розправи.

— Ви чули?

З лави вирвалося з пів десятка сухих відповідей.

— Чули, — харчав хтось ледве чутно. — Чули — повторило кілька голосів.

Решта мовчала. Обурені з нечуваних заходів полковника Безрука, вони чекали. Може стихійний запал зненависти до його „метод“, а може вони не вірили, що полковник доведе свій плян до кінця.

— А може краще видать одного? — запитав з посмішкою полковник. — Чи всі за одного? — глузував він.

Натовп мовчав.

— Відлічити і кожна десятку пару вивести наперед. Лічити з обох країв, — наказав Безрук. — Швидше! За дві хвилини розстрілять!

Селянська маса зойкнула, захвилювалася й густо забігала очима із краю в край.

Салдати вийшли на фланги. Вони почали швидко відлічувати кожного десятого й виводити на кілька кроків вперед від натовпу.

Панас Петрович стояв із якимсь невідомим йому селянином. Він був приблизно посередині лави. Поруч нього стояв Радивон Михайлович, а позаду Оверко Марченко.

Радивон Михайлович неспокійно тупцював на місці й зацьковано позирав то на один, то на другий бік. Його неспокій щохвилини зростав, а його велике, завжди рожеве обличчя помітно зблідло. Він чуїно прислухався до салдатських слів, пробував виглянути й угадати

свою долю і, через те, що не міг знати про неї, хвилювався ще дужче.

— Раз, три... шість... десять, — долітали до Панаса Петровича уривки поквапливої салдатської лічби.

— Виходь, виходь, — кидали страшні слова з другого боку.

Салдатські руки наближались з неймовірною швидкістю, а кількість засуджених до розстрілу зростала.

— Раз... три... п'ять... десять...

— Марш, — роздалося чітко й зовсім близько. Обернувши голову, Панас Петрович злякано сіпнувся назад. Хилитнувшись, він вирівнявся. Подивився вперед, глянув на Безрука й знову вперед.

— Бона, — прошепотів Панас Петрович перелякано. Він бачив, що разом із якимсь селянином до числа засуджених смертників потрапила й Архипова Клавдія.

Клавдія його, мабуть, теж побачила. Обернувшись в напрямі до вчителя, вона скам'яніла й, хоч як її штовхали, Клавдія не рухалася. Вона дивилася Панасу Петровичу просто в обличчя і з великих її очей невпинно текли сльози. Клавдія благала врятувати її. Це добре зрозумів Панас Петрович. Та що він міг зробити?

— Раз... три... п'ять... десять, — почув Панас Петрович зовсім зблизька й разом з останнім він побачив липку салдатську руку. Вона лягла на плече Радивонові Михайловичу.

— Виходь, — скомандував чеченець і так смикнув призначену пару, що Оверко Марченко одразу вискочив із дави й став до засу-

джених, а Радивон Михайлович дуже зблід і, ступивши наперед, мало не впав.

— Рятуйте! — простогнав Радивон Михайлович. — Рятуйте, — тремтіла вся його дебела постать. Чеченець підганяв, вимагав, щоб засуджений став на своє місце, але він не міг йти наперед. Обернувшись, Радивон Михайлович пильно дивився на Панаса Петровича. — Сказати чи ні, — билася в нього думка. — Сказати чи ні, — хвилювався Галаган.

— Лавою до ям! — наказав Безрук. — Всіх десятих — поставити потилицею до нас. Решту поставити лавою вздовж понад ямою. Нехай усі бачать і знають, що слова я свого додержати вмію. Марш, — наказав Безрук.

Натовп колихнувся. Густо зачавкав важкими ногами, хилитнувся і розгойдавшись сипнув до лісу, врозтіч. У відповідь за найкоротшу мить різко тріснули рушниці. Гострі постріли ударилися луною в лісі й потонули в риданнях.

Натовп одразу вщух. Залишаючи на вигоні поранених і забитих, всі покірливо пішли до ями. Тікати було нікуди. Це розуміли всі.

За кілька хвилин сотні селян стояли уподовж невеликого валу землі й мовчки дивилися в спину п'ятдесятьом чоловікам. Їх поставлено, щоб тут же, на очах у всіх, за кілька хвилин розстріляти. Це зараз розумів кожний. Безрукові в його намірах тепер вірили всі.

З флангів і з переду лави рівно, з рушницями скинутими на руку стояли чеченці й козаки. Вони були готові й чекали лише на команду.

— Тепер говорю востаннє, — вимовив Безрук: — або ви негайно ж видасте мені того, хто вбив полковника Висоцького, і я його перед вашими очима тут же розстріляю, або ж я розстріляю всіх п'ятдесят чоловіка. Вибірайте! Ваша воля, — засміявся він.

Натовп мовчав. Кожний дивився в спину когось із засуджених і чекав, що буде. Віра на порятунок зникла — Безрук був суворий і неблаганний.

— Раз! — крикнув він.

Засуджені тривожно хилитнулися над ямою й нервово засіпали ногами. Натовп завуршався. Частина не могла дивитися на засуджених, почали закриватися руками й обертатися.

— Два! — рахував Безрук.

В повітрі крихко клацнула сотня рушничних замків. До селянської лави обернулося разом двоє засуджених: Радивон Михайлович і Клавдія.

— Змилюйтеся! — підвів руку Радивон Михайлович і ступив крок наперед. Він тремтів і певне лагодився вимовити те, що він знав.

Тоді з селянської лави спокійно вийшов Панас Петрович. Звертаючись до полковника, він тихо промовив:

— Висоцького забив я. Я не вірив, що ви так жорстоко будете платити за того, хто розстріляв сотні неповинних людей і спалив десятки наших сіл.

Радивон Михайлович одступив назад, а Клавдія зробила ще один крок і зовсім знеможена сіла на чорному горбкові.

Селянською масою пройшов дужчий вітер. Він захвилював нечесані чуби, завихрив не-

складні думки й зціпив усім вуста. Всі чекали, що тепер скаже Безрук.

— Безобразіє! — крикнув він. — Кого ви обдурюєте, — визвірився полковник. Панас Петрович мовчав й спокійно чекав на закінчення.

Із лави засуджених вийшов Радивон Михайлович. Ледве тримаючись на ногах, він підійшов до Безрука й промовив:

— Він... він, пане полковнику... я знаю...

Панас Петрович не звернув на це уваги. Він дістав із кишені забрані в штабі Висоцького папери і мовчки подав їх Безрукові.

— Ось ваші папери! На жаль, їх не можна вже використати. — Віддаючи папери, Панас Петрович не забув про підготову повстання: оперативні документи були просто застарілі.

— Він... він, пане полковнику, — повторив Радивон Михайлович і знову змовк, чогось не договоривши.

Учитель стояв мовчки. На його старе обличчя лягав, мов тихий вечірній час, спокій, зціплені уста ніби посміхалися.

— До ями! — крикнув Безрук.

Двоє озброєних козаків узяли Панаса Петровича попід руки і, трохи одвівши, поставили його над свіжо викопаною ямою. Він не спречався. Стояв спокійно й рівно.

Коли полковник Безрук подав команду, Панас Петрович зняв свого подертого кашкета і, махнувши рукою в тому напрямі, де на свіжій чорній землі сиділа Клавдія, обернувся до ями.

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЧЕ
ОБ'ЄДНАННЯ
У К Р А Ї Н И

ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ УКРКНИГОЦЕНТРУ
ТА КООПЕРАТИВНИХ Є ТАКІ КНИЖКИ
З МАСОВОЇ ХУДОЖНЬОЇ БІБЛІОТЕКИ.

- Васильченко, Степан. — Талант та інші оповідання. 1930. ДВУ. 168 стор. 20 коп.
- Галич, Марія. — Моя кар'єра. Оповідання. ДВУ. 68 стор. 15 коп.
- Гордієнко, Дмитро. — Злочин механіка та інші оповідання. ДВУ. 1930. 110 стор. 20 к.
- Досвітній, Олесь. — Місіонери. Оповідання. ДВУ. 1930. 48 стор. 10 коп.
- Досвітній, Олесь. — Піймав. Оповідання. ДВУ. 1930. 68 стор. 15 коп.
- Досвітній, Олесь. — Сірко. Новелі. ДВУ. 1930. 50 стор. 12 коп.
- Епик, Григорій. — Мелія. Повість. ДВУ. 1930. 120 стор. 45 коп.
- Епик, Григорій. — Чорний Борух. Оповідання. ДВУ. 1930. 46 стор. 10 коп.
- Жигалко, С. — Тіні в завулках. Оповідання. ДВУ. 1930. 64 стор. 12 коп.
- Зоря, Юхим. — Жовтнева пригода. Оповідання. ДВУ. 1930. 68 стор. 15 коп.
- Качура, Яків. — Похорон. Оповідання. ДВУ. 1930. 70 стор. 15 коп.

Кириленко, Іван. — Над ямою. Оповідання.
ДВУ. 1930. 54 стор. 10 коп.

Козланюк, П. — Засуджений. Оповідання.
ДВУ. 1930. 24 стор. 7 коп.

Копиленко, Олександр. — Надзвичайна
помста та інші оповідання. ДВУ. 1930.
94 стор. 16 коп.

Любченко, Аркадій. — Образа. Повість.
ДВУ. 1930. 120 стор. 40 коп.

Любченко, Аркадій. — Проста історія. По-
вість. ДВУ. 1930. 116 стор. 30 коп.

Смілянський, Л. — Нові оселі. Оповідання.
ДВУ. 1930. 94 стор. 20 коп.

Замовлення надсилати на такі адреси:

Харків, вул. 1-го Травня № 17,
Поштовий відділ ДВОУ.

Київ, вул. Воровського № 29,
Поштовий відділ ДВОУ.

Одеса, вул. Лясава № 33 (Пасаж),
Поштовий відділ ДВОУ.

Дніпропетровське,
пр. К. Маркса № 49.
Поштовий відділ ДВОУ.

УКРКНИГОЦЕНТР ДВОУ
Харків, вул. К. Лібкнехта, 31.

ФІЛІ ТА КНИГАРНІ ПО
ВСІХ МІСТАХ УКРАЇНИ

A 530965

